Taqsima 4
IL-KWISTJONI TAR-RELIĠJON

(i) Il-Protokol Simmons-Rampolla

Il-Partito Unionista twieled fost kwistjoni politiko-reliġjuża li kienet tmiss mill-qrib lil Strickland, Savona u Mizzi, kif ukoll lill-Isqof ġdid Pietru Pace. Il-kwistjoni bdiet meta l-Prim Ministru Ingliż Salisbury ħatar lill-ex-Gvernatur ta' Malta, il-Ġeneral Simmons, bħala mibgħut straordinarju u Ministru Plenipotenzjarju Ingliż għall-Vatikan fuq missjoni speċjali. L-għan ewlieni kien li jintlaħaq ftehim bejn Ruma u Londra dwar ħatriet ta' isqfijiet u oħrajn ekkleżjastiċi għoljin f'Malta.[1] Strickland kien diġà witta t-triq meta Simmons kien għadu Gvernatur. F'dak iż-żmien Simmons kien wera ċertu tħassib dwar ir-relazzjonijiet bejn Knisja u Stat f'Malta Kattolika speċjalment dwar ħatriet ekkleżjastiċi mill-Papa li ma kinux għal qalb il-Gvern Ingliż, jew għallinqas il-Gvernatur. Bl-għajnuna ta' Strickland, Simmons kien irnexxielu jwaqqaf lil Mons. Buhagiar milli jilħaq flok l-isqof xwejjaħ Scicluna u minflok kien laħaq Pace. Fl-1888 Salisbury kien aċċetta li joħroġ kredenzjali li kienu jagħtu permess lil Strickland iżur lill-Papa għal taħditiet dwar il-ħatra ta' Buhagiar, bil-patt li jekk jirriżulta li Simmons ikollu jmur Ruma f'kapċità diplomatika l-ispejjeż jittieħdu mill-kaxxa ta' Malta.

Dak iż-żmien li Strickland żar il-Vatikan, is-Santa Sede irreżistiet il-proposta tal-Gvern Ingliż u żammet il-ħatra ta' Buhagiar,[2] tant li fin-neguzjati tiegħu ma' l-awtoritajiet f'Ruma Strickland kellu juża l-veto tal-Gvern Ingliż kontra l-ħatra ta' Buhagiar. Dan minflok ġie maħtur Nunzju Appostoliku fl-Amerika Ċentrali fejn ftit wara miet bil-**yellow fever.** B'hekk Pace, isqof ta' Għawdex, wiret il-veskovat minn Scicluna bħala Isqof ta' Malta. Mid-dehra l-Gvern Ingliż ma xtaqx li l-każ ta' ftit snin qabel jirrepeti ruħu u min-naħa l-oħra l-Papa Ljun XIII kien ħerqan li jkollu għarfien diplomatiku

ma' pajjiżi oħra. Simmons ġie mitlub ukoll minn Salisbury biex jistħarreġ dwar kemm kien possibbli li tinbidel il-Liġi Kanonika u Ċivili biex titneħħa kull diffikultà dwar il-validità taż-żwiġijiet imħallta u dwar id-dispensi. Barra minn hekk, Simmons kellu struzzjonijiet biex jasal għal provvedimenti definiti għat-tagħlim tal-lingwa Ingliża mill-membri tal-kleru Malti.

In-neguzjati bejn Simmons u l-Kardinal Mariano Rampolla, għall-Gvern Ingliż u għall-Vatikan rispettivament, saru fuq bażi ta' kompromess billi ż-żewġ naħat ċedu ftit. Il-Papa kellu l-jedd li jaħtar l-isqfijiet iżda dan jagħmlu b'konsultazzjoni ma' l-Ingilterra. Mill-banda l-oħra l-Ingilterra kellha tiddikjara "b'Att Leġislattiv" li f'Malta ż-żwiġijiet imħallta jkunu validi biss jekk jiġu ċċelebrati skond ir-rit Tridentin: dawk li ma kinux Kattoliċi setgħu jiżżewġu mingħajr ir-rit Kattoliku, iżda l-Knisja kienet tipprojbixxi li l-Kattoliċi li kienu ser jiżżewġu Protestant iġeddu l-kuntratt taż-żwieġ quddiem ministru tal knisja mhux Kattoliku.[3] Il-Papa kien lest li jħalli t-tagħlim ta' l-Ingliż fost il-kleru Malti bil-patt li l-Gvernatur ta' Malta jirtira l-patrunaġġ li kellu fuq xi benefiċċji żgħar u biż-żmien dawn igħaddu f'idejn is-Seminarju.[4]

Il-missjoni ta' Simmons kienet tmiss problemi li kellhom x'jaqsmu ma' Malta, iżda kienet ukoll inħatret mill-Kuruna mingħajr ma r-rappreżentanti Maltin ġew biss ikkonsultati. L-ispejjeż ta' kważi £900 ittieħdu mill-kaxxa ta' Malta permezz ta' dak li kien jissejjaħ 'Reserve Fund' ta' £1000 taħt Taqsima 39 tal-Kostituzzjoni ta' Malta, li l-Kunsill issa ma kellux kontroll fuqha. F'Malta l-kwistjoni kienet imħawda u tinvolvi ħafna personalitajiet. In-Nazzjonalisti qatt ma nsew kif Pace kien għeleb lil Buhagiar. Simmons, li fl-1887 kien tlewwem ma' Savona, stqarr l-intenzjoni ta' Pace biex jappoġġja l-Gvern Ingliż ("a well-known desire to support Her Majesty's Government").[5] Biex tagħqad, Simmons kien ukoll qiegħed f'dell ikreh lill-Kleru Malti quddiem il-Papa meta allega li ħafna mill-kappillani f'Malta kienu tant injuranti li bilkemm kienu jafu li jeżisti Kunsill tal-Gvern.[6] L-Isqof Pace issa kien

f'qagħda soda biżżejjed li jiċħad dan kollu. Fil-fatt il-Papa ommen lill-Isqof.(7) L-istorja antika bdiet tirrepeti ruħha. L-idea ta' assimilazzjoni permezz tat-tagħlim tal-lingwa issa bdiet tgħodd ukoll għall-kleru. Il-kliem ta' Simmons, "Bit-tama li tissaħħaħ l-għaqda bejn il-Maltin u l-Imperu Ingliż permezz tal-Lingwa Ingliża u t-tixrid ta' ideat Ingliżi fosthom", kien juri li dan ma kienx wieħed li jaf jitgħallem mill-imgħoddi. L-edukazzjoni tal-Maltin sew jekk lajċi jew qassisin ma setgħetx titħaffef bi proċess ta' indottrinizzazzjoni f'dak li hu Ingliż sew jekk lingwa jew mod ta' ħajja. Barra minn hekk ma kienx sewwa li tiġġudika l-qassisin Maltin bi kriterji u għal skopijiet politiċi.

F'dan il-każ Simmons, forsi mingħajr ma kien jaf, laqat ir-ruħ tan-Nazzjonaliżmu Malti. L-isforz min-naħa tal-gvern biex jintensifika l-proċess ta' assimiljazzjoni permezz ta' lingwa u reliġjon kellu riperkussjonijiet kontraproduttivi. Il-Maltin kellhom iħallsu għal insult lejhom stess. Din id-darba l-Kunsill tal-Gvern lanqas biss ġie mitlub jivvota l-flus għaliex Lord Knutsford innifsu seta' jiddisponi minnhom permezz tar-'Reserve Fund'. Dan kien l-istat li kienet waqgħet fih il-Kostituzzjoni.

* * *

Il-moviment kontra Simmons beda hekk kif sar magħruf l-għan tal-missjoni Ingliża fil-Vatikan. Savona mill-ewwel ikkundanna lill-ex-Gvernatur (u għadu persunali tiegħu) bħala "ġeneral bil-pensjoni u Protestant ferventi".(8) Taħrik serju beda meta l-politikanti Maltin skoprew, minn artiklu li deher f'**The Times,** li l-ispejjeż kienu ttieħdu mill-kaxxa ta' Malta. Hekk kif ġiet ippubblikata l-korrispondenza Simmons-Rampolla-Salisbury, f'Mejju 1890 il-kwistjoni bdiet tisħon u tieħu xeħta nazzjonali. L-opinjoni pubblika kompliet titqanqal bl-attenzjoni li l-affari kienet qiegħda tingħata mill-Parlament Ingliż.

F'Ġunju Savona talab f'riżoluzzjoni li ebda parti mill-ispiża ma kellha titħallas minn Malta,. Ir-riżoluzzjoni tneħħiet arbi-

trarjament u irregolarment min-'Notice Book' tal-Kunsill. F'riżoluzzjoni oħra, li kienet titlob li l-ispejjeż jitħallsu lura lil Malta, Savona kellu l-appoġġ tal-biċċa l-kbira tal-membri eletti, iżda ħareġ tellief meta Chapelle u ħamsa oħra vvutaw favur il-gvern. Il-kritika tan-Nazzjonalisti kienet aktar profonda minn ta' Savona u ma kinitx limitata għall-kwistjoni ta' spejjeż biss. In-Nazzjonalisti attakkaw il-kunċett li kienet qanqlet din il-missjoni. Għalihom Pace kien ħati daqs Simmons. Kienu jakkużawh b'serviliżmu u b'opportuniżmu, u l-aktar Mizzi għaliex l-attakki fuq Pace permezz tal-**Malta** kienu kontinwi. F'Lulju ta' l-1890 Pace poġġa interdett fuq il-**Malta**; iżda Mizzi ma kienx jagħlaq ħalqu kif ġieb u laħaq. Malajr biddel l-isem tal-ġurnal f'**Gazzetta di Malta** u kompla bl-attakki fuq dawk li hu kien jikkonsidra bħala responsabbli għall-Protokol. Ftit jiem qabel ma kellu jsir **meeting** ta' Mizzi fil-Belt, folla kbira ta' Nazzjonalisti mxiet f'dimostrazzjoni mat-toroq tal-Belt bil-**Malta** f'idejhom.[9] Kienet turija pubblika ta' solidarjetà mal-missier tan-Nazzjonaliżmu Malti. Fit-23 ta' Lulju quddiem ġemgħa mrassa ta' nies, Mizzi stqarr li kien determinat jerġa' lura għall-ħajja politika għaliex ma felaħx jara lill-Gvern Ingliż imexxi din il-gżira "għall-vantaġġi tiegħu."

"It-tagħlim ta' l-Ingliż għandu jkun volontarju u mhux obbligatorju," qal, u l-Gvernatur ma kellu ebda jedd jikkontrolla l-ħatriet ekkleżjastiċi u l-benefiċċji. Mizzi mbagħad ħalla l-palk u kompla Dr. Enrico Zammit li akkuża lill-isqof bħala wieħed ingarżat ma' l-Ingliżi: "L-isqof m'huwiex ħlief uffiċjal tal-gvern. Għalfejn għandhom jitgħallmu l-Ingliż il-qassisin tagħna? Bħallikieku ser jisimgħu l-qrar jew ser jippridkaw bl-Ingliż."

"Meta ngħid il-verità", issokta Zammit, "ma nibża' minn xejn. L-isqof ma jirrappreżentax l-interessi tagħna u allura ma rriduhx. Dan jappoġġja l-interessi tal-Gvern Imperjali li jrid igħaffeġ fuqna... aħna rġiel u ma nibżgħux mill-kundanni tiegħu għalkemm ma niħdux gost naraw lin-nisa fil-

familji tagħna jibku minħabba l-anatemi li jwaddbulna... M'għandkomx tagħalqu ħalqkom għaliex tkellem l-isqof."[10]
L-isqof li japprova, bil-firma tiegħu, id-deċiżjonijiet tal-kummissjoni ta' Simmons ma kienx jgħodd għal dawk li kellhom il-ġid tal-pajjiż għal qalbhom. Meta Zammit staqsa lill-folla jekk riditx lil Pace, din wieġbet bi ħġarha, "Le, ma rriduhx!" Il-**meeting** spiċċa b'approvazzjoni unanima li tintbagħat petizzjoni lis-Santa Sede biex Pace jitneħħa jew jiġi trasferit.

Il-Vatikan wera d-diżapprovazzjoni lejn il-politika tal-P.N. tant li f'ittra li bagħat Iljun XIII lil Pace, b'riferenza għall-interdett tal-**Malta**, ikkundanna lin-Nazzjonalisti bħala nies xewwiexa u li jħobbu jqanqlu l-mibegħda tal-popolin "kontra dak li jistħoqqlu unur speċjali" (contro chi merita special onore). F'din l-istess ittra l-Papa darbtejn irrefera għal Mizzi bħala dak il-bniedem ostili" (l'uomo inimico).[11]

"Meta jitkellem il-Papa," qal l-Arċipriet Xuereb fil-Kunsill tal-Gvern, "il-Kattoliku m'għandu xejn x'jagħmel ħlief li jbaxxi rasu u jobdi. Ebda argument ma hu ġust meta tkun tkellmet Ruma. Mhux sewwa taħseb, titkellem, u teħodha kontra dak li jkun iddeċieda l-Papa."[12]

Mhux hekk kien jaħsibha Castaldi li uża lill-kleru Irlandiż bħala mudell. Fi kwistjonijiet li ma għandhomx x'jaqsmu ma' reliġjon, qal Castaldi, huwa stqarr li jimxu fuq l-eżempju tal-kleru Irlandiż vis-a-vis il-politika fl-Irlanda. Il-kleru Irlandiż kien mexxa kull moviment politiku favur il-jeddijiet ta' l-Irlandiżi. Fl-iskema li ġiet proposta minn Simmons kien jara skop ewlieni: li jifred lill-poplu Malti mill-kleru, li bħall-kleru Irlandiż dejjem kien lest li jiddefendi l-jeddijiet tal-poplu. Il-missjoni ta' Simmons kienet politika u mhux reliġjuża, kif sostna Castaldi.[13]

Dak li sa ftit xhur qabel lanqas biss kien jinħolom issa sar l-unika soluzzjoni u b'hekk issawwar il-Partito Unionista. Iż-żewġ partiti resqu lejn xulxin u għal xi żmien għażlu li jinsew ir-rivalitajiet li kienu jifirduhom. Iżda kompromess seta' jseħħ biss meta ma kienx hemm alternattiva. Wieħed jista'

jgħid li ladarba l-kwistjoni tal-Lingwa kienet battiet, il-partiti politiċi Maltin kellhom aktar elementi komuni milli kienu lesti jammettu l-mexxejja rispettivi tagħhom; iżda l-Istorja qatt ma tista' terġa' tmur lura. Savona u Mizzi kienu stabbilixxew partiti mhux biss separati iżda wkoll rivali. L-egħdewwa jistgħu jieħdu b'idejn xulxin iżda qatt ma jistgħu jsiru ħbieb.

In-Nazzjonalisti qatt ma kellhom fiduċja f'Savona u l-elezzjoni ta' l-1891 issoktat tikkonferma dan. Fil-manifest elettorali l-P.U. kien wiegħed li ma jaċċettax siġġijiet fl-Eżekuttiv jekk il-Kostituzzjoni ma tiġix imfassla fuq linji aktar demokratiċi li jagħtu setgħa akbar lill-membri mhux uffiċjali.[14] Iżda ladarba Savona sab ruħu fil-gvern bħala l-mexxej tal-maġġoranza (u għalhekk bil-jedd ta' post fl-Eżekuttiv), biddel fehemtu u influwenza ħafna membri tal-partit il-ġdid biex jagħmlu l-istess. Strickland sab ix-xoqqa f'moxtha biex ma jaħtarx membri fl-Eżekuttiv bl-iskuża li kien qiegħed jappoġġja "id-drittijiet ta' dawk l-eletturi li vvutaw lil Savona taħt il-premessa li l-P.U. ma kienx ser jaċċetta l-kundizzjonijiet kif kienu."[15] In-Nazzjonalisti issa ġew bejn ħalltejn; l-għażla kienet bejn amministratur despotiku u politikant opportunist u xekkieki: it-tnejn ma fihomx x'tagħżel. Fl-Uffiċċju tal-Kolonji kien hemm suġġeriment li Strickland jitwarrab u jintbagħat f'kolonja oħra, iżda Lord Knutsford irrimarka li ma kienx faċli jinstablu post ieħor. Min-naħa l-oħra, f'ittra miftuħa, Mizzi għajjar lil Savona "l-aktar bniedem diżonest u faċċjol fuq wiċċ id-dinja," u li ma kellux ħjiel ta' x'inhuma prinċipji Kostituzzjonali. Dawk li ħasbu li **meeting** ser jirranġa kollox, qal ir-**Risorgimento,** kienu qed jitqarrqu.[16] Il-P.U. ma kienx destinat għal ħajja twila. L-element ta' rivalità u fuq kollox il-politika mħawda ta' Savona, dgħajjfu l-ftit għaqda li kien hemm. Dan ħareġ iktar fil-beraħ meta Mizzi ppropona li l-partit ikollu żewġ mexxejja b'Castaldi jmexxi kamp u Savona l-ieħor.[17] Mizzi ried jagħmilha ċara li din kienet Koalizzjoni, mhux Għaqda. Il-**Malta Standard** ta' Strickland għamlet kapital minn dan l-intopp u ħarġet bil-qawwa favur

is-suġġeriment ta' Mizzi. Iddeskriviet il-konnessjoni bħala waħda "mhux naturali" ta' żewġ partiti li huma biswit xulxin ideoloġikament — dan seta' jwassal biss għat-tifrik tal-Kostituzzjoni li s-suċċess tagħha kien jiddependi mis-sistema partitarja. Naturalment Savona rrifjuta dan kollu biex mingħalih jiġbor ġiehu u akkuża lill-P.N. li kien qiegħed jersaq lejn Strickland. L-Unjoniżmu kien miet fil-benniena. Savona ma kellux dik il-qawwa persunali li jimmobilizza l-elettorat bħalma kellu Mizzi u tista' tgħid li sa l-1893 il-Partito Unionista kien miet għal kollox.

(ii) **Il-Kwistjoni taż-Żwiġijiet**

Il-kawża immedjata tal-kwistjoni dwar iż-żwiġijiet inqalgħet minn klawsula fil-Protokol bejn Simmons u Rampolla, li kienet tgħid li żwieġ imħallat għandu jitqies invalidu jekk mhux iċċelebrat skond ir-rit Kattoliku. Bit-tama li jdaħħal din il-klawsula malajr kemm jista' jkun, Savona ngħaqad ma' Pace[18] u ressaq Ordinanza li kienet titlob konferma ta' din il-klawsula. Barra minn hekk, l-Ordinanza kienet tgħid ukoll li jekk l-għarus jew l-għarusa jirrinunzjaw ir-reliġjon Kattolika biex jaħarbu l-liġijiet tal-Knisja, iż-żwieġ tagħhom xorta waħda għandu jitqies invalidu. Malli t-test ta' din l-Ordinanza deher fuq il-Gazzetta tal-Gvern ta' Malta, l-Arċisqof ta' Canterbury, Benson, ġibed l-attenzjoni tal-Parlament Ingliż u staqsa jekk din l-Ordinanza ttiħditx quddiem il-Privy Council biex tiġi eżaminata, bħalma kien ittieħed il-Protokol. (Hawnhekk ta' min igħid li l-Privy Council kien kumitat speċjali maħtur mir-Reġina biex jiddiskuti u jiddeċiedi dwar kwistjonijiet li jolqtu direttament lill-pubbliku). It-tweġiba ta' Lord Knutsford kienet li anki jekk stess l-Ordinanza jkollha l-kunsens tal-Kunsill tal-Gvern f'Malta ma kinitx ser tirċievi "l-approvazzjoni tal-Majestà Tagħha." Meta l-Ordinanza waslet fit-tielet qari, il-Kunsill tal-Gvern ġie xolt ħesrem. L-iskużi li ngħataw kienu li l-membri eletti kienu pposponew il-vot ta' l-estimi u li Castaldi kien uża kliem inġurjuż fil-Kunsill meta qal: "Hawn-

hekk niġu biex ngħaddu ż-żmien" (qui si viene per scherzare), u sfida l-awtorità tas-Segretarju Prinċipali. B'hekk id-diskussjonijiet kellhom jerġgħu jibdew mill-bidu nett.

Sadanittant Strickland ħa ħsieb ikompli jinnegozja ma' Londra għal aktar restrizzjonijiet fil-Kostituzzjoni. Fil-kampanja ta' l-elezzjoni ta' l-1892 il-P.U. wiegħed li jerġa' jressaq l-Ordinanza għat-tieni darba u li jitlob lura l-ispejjeż taż-żjara ta' Simmons. Il-kandidati ewlenin tal-P.U. (Panzavecchia bħala rappreżentant tal-kleru; Savona għall-ewwel, Castaldi għall-ħames, u Cachia Zammit għad-disa' distrett) kollha reġgħu ġew eletti mingħajr oppożizzjoni. Il-Kunsill Eżekuttiv iddeċieda li ma jaħtarx membri mhux uffiċjali. It-talba għall-ispejjeż ta' Simmons ġiet miċħuda mis-Segretarju ta' l-Istat għall-Kolonji l-ġdid, il-Markiż Ripon, li qal li ma kienx fi ħsiebu jibdel id-deċiżjoni li kien ħa dak ta' qablu, jiġifieri Knutsford.[19] Il-kwistjoni taż-żwiġijiet kienet għadha ma raqditx u Savona reġa' ressaq l-Ordinanza bi ftit tibdiliet fuq parir ta' l-isqof. Il-pożizzjoni ta' l-isqof favur l-Ordinanza dehret ċara biżżejjed fl-ittra li bagħat lill-Vigarju Ġenerali u mill-Kampanja għall-firem biex tintbagħat petizzjoni lir-Reġina. Din il-petizzjoni li kienet titlob li ma tgħaddi ebda liġi li tmur kontra l-prinċipji kattoliċi ffirmawha 27,000 ruħ, għalkemm inqas minn 13,000 iffirmaw huma stess — l-oħra kienu kollha illitterati.[20] Il-Kapitlu tal-Kattidral, f'petizzjoni għaliha u aktar diretta, talab li l-ftehim bejn Simmons u Rampolla jsir liġi malajr kemm jista' jkun. Mons. Panzavecchia rriżenja minn postu fil-Kunsill tal-Gvern ftit wara l-elezzjoni. Huwa stqarr li kien "assolutament impossibbli li tkun ta' użu lill-komunità, fil-Kunsill, taħt il-Kostituzzjoni li qed tiggvernana bħalissa."[21]

(iii) Il-Politika tar-Reliġjon

Is-sitwazzjoni bdiet titqanqal kulma jmur u Mizzi reġa' ħareġ għall-politika pubblika. Reġgħu bdew il-**meetings** u attivitajiet pubbliċi. Il-kwistjoni taż-Żwiġijiet, bħall-kwistjoni tal-Lingwa,

ħolqot skop għall-politikanti Maltin biex aktar juru l-indipendenza tagħhom mir-reġim. Din il-kwistjoni għalhekk tirrappreżenta konfront ta' ridiet: il-lokali kontra l-barrani, ir-rappreżentanza kontra ċ-ċentralizzazzjoni, il-Kunsill kontra Westminster, it-tradizzjoni kontra l-bidla. Fuq livell aktar profond kien konfront ta' kulturi u ċiviltajiet imbiegħda minn xulxin. Ir-retorika nbidlet iżda l-loġika baqgħet, tista' tgħid, l-istess. Iżjed mil-Lingwa, iż-żwiġijiet anzi kellhom dik ix-xi ħaġa speċjali: iż-żwieġ kien Sagrament u f'Malta Kattolika kien jolqot fil laħam il-ħaj. Il-familja kienet in-nukleju tas-soċjetà Maltija u għalhekk iż-żwieġ żgur kien suġġett li jolqot l-immaġinazzjoni tal-popolazzjoni. "Iż-żwieġ huwa l-pedament tar-reliġjon tagħna," qal Panzavecchia waqt **meeting,** "mingħajr iż-żwieġ ma jista' jseħħ ebda sagrament ieħor. Il-familja tiddependi miż-żwieġ; u x'inhuma l-Ordni Sagri mingħajr il-familja? Il-familja tal-Knisja hija intom."[22]

Hawn il-politikanti kellhom arma li biha setgħu jqanqlu l-mases. Kien f'dan is-sens li l-kwistjoni taż-żwiġijiet kienet kwistjoni aktar nazzjonali minn dik tal-Lingwa: Jekk int Malti allura int ukoll Kattoliku, iżda jekk taf bit-Taljan int biss membru ta' ċerta klassi. Iżda sa fejn kienet kwistjoni ta' Reliġjon, u sa fejn kienet kwistjoni ta' Politika?

Taħt reġim kolonjali, il-politika u r-reliġjon ma kinux żewġ dinjiet magħżula minn xulxin: għall-kuntrarju kienu insepa-rabbli. Kienu l-politikanti li jiddefendu r-reliġjon sew fil-Kunsill tal-Gvern kif ukoll fil-pjazez. Mizzi u Savona, it-tnejn Kattoliċi prattikanti, ikkommettew irwieħhom għal din il-kawża, għalkemm b'tattiċi differenti. It-tnejn kienu jaraw identifikazzjoni bejn Reliġjon u Politika, anzi t-tnejn għarfu jużaw ta' l-ewwel bi skop li jagħmlu impatt politiku.

Il-fatt li Malta hi gżira ċkejkna b'popolazzjoni ffullata u omoġenja etnikament, lingwistikament, kif ukoll fit-twemmin reliġjuż, kien kundizzjoni ideali għal stabbilità politika. Iżda l-istampa kien fiha żewġt uċuh. F'kolonja Ingliża u Kattolika, sakemm ir-reġim kolonjali kellu l-kleru fuq in-naħa tiegħu,

il-fidili ma tantx setgħu jkunu ta' theddida għalih; iżda sa kemm il komunità kienet magħquda fi twemmin wieħed, din kienet ukoll maqtugħa u mifruda mir-reġim. Kienet ir-reliġjon Kattolika, aktar mil-Lingwa u n-nemex, li kienet tiddistingwi lill-Malti mill-Ingliż. It-twemmin reliġjuż għall-Malti kien l-aktar ħaġa qaddisa li kellu. Il-mod kif jaħseb u l-istess idjoma li jesprimi ruħu biha kienu magħġuna fil-Kattoliċiżmu. Il-Kappillan minħabba l-ministeru tiegħu kien il-bniedem li kapaċi jagħmel l-akbar pressjoni politika fuq il-komunità. Bil-Bibbja f'idejh kellu l-jedd jiġġieled f'isem il-poplu. Din l-ideoloġija patrijottika reliġjuża lissinha bl-aktar mod elokwenti Giuseppe Bencini, neguzjant li kien ukoll membru elett Nazzjonalist, meta qal: "Il-bniedem m'għandux ħlief ir-Reliġjon u l-Patria." ("L'uomo non ha che la religione e la Patria").[23]

Mizzi ħa l-kampanja tiegħu fit-toroq ta' Malta kollha. Il-**meet'ng** li welled il-"Politika tar-Reliġjon" ħabat tajjeb mal-purċissjoni ta' l-Immakulata Kunċizzjoni li għaliha l-Maltin marru bi ħġarhom. Meta l-folol, fosthom dawk li qabel kienu marru għall-purċissjoni, inġabru fil-pjazza, Mizzi, forsi mingħajr ma jaf, ta prova ċara ta' kemm hu faċli għall-politikant li juża r-reliġjon għal skopijiet politiċi. L-ewwel stqarr li kienet in-natura tal-kwistjoni li ġegħlitu jerġa' joħroġ għall-politika pubblika. Għalissa ma kellux ħsieb jitqandel b'politika parlamentari, iżda issa li t-twemmin tiegħu, li kien ukoll it-twemmin ta' missirijietu u ta' pajjiżu, kien imhedded, ma kellux ħaġa oħra x'jagħmel ħlief li joħroġ jiddefendih: "Din ma hijiex kwistjoni ta' partiti," qal, "iżda waħda li tolqot lill-Maltin kollha mingħajr distinzjoni, u naf li m'hawnx bniedem wieħed fostkom li ma jħossx interess partikolari fil-kwistjoni, għaliex aħna lkoll Kattoliċi. Jekk allura aġixxejt f'din l-okkażjoni, ma hux għal skopijiet politiċi iżda minħabba r-reliġjon tiegħi, li hija r-reliġjon tagħkom ilkoll."

Iżda anki b'dan il-kliem, il-mexxej tal-P.N. u Editur tal-**Malta** kien qed jiġbed appoġġ u jagħmel impatt bħala politikant. Mizzi wkoll kien jaf jappella għall-istint patrijottiku-

reliġjuż tal-poplu: "L-Arċisqof ta' Canterbury," qal, "mhux il-Papa tagħhom, għaliex ir-Reġina hija l-Papessa tagħhom." Il-folla nfexxet tidħak għal dan is-sarkażmu li baxx baxx kien ikompli jissiġilla l-popolarità ta' Mizzi bħala politikant.

Kemm kienet imhedda r-reliġjon Kattolika f'din il-kwistjoni? It-theddida ma kinitx tant lir-reliġjon innifisha. Kien hawn il-biża' li l-Privy Council, bħala kumitat Ingliż u Protestant, seta' jirrifjuta l-arranġament li kien intlaħaq bejn l-Ingilterra u l-Vatikan. B'hekk iż-żwiġijiet imħallta jsiru validi anki jekk iż-żwieġ ma jsirx quddiem qassis, jew isir bil-liċenzja tal-Gvernatur. Fi kliem ieħor seta' jiġri li b'parir tal-Privy Council il-Gvern arbitrarjament idaħħal iż-żwieġ ċivili f'Malta. "... aħna nemmnu li qed niġu mhedda, li d-deċiżjoni ta' dak it-tribunal ser ikun kontrina," sostna Mizzi, "kontra dak li ddikjara l-Papa — il-Kap tar-reliġjon tagħna, u kontra kull prinċipju Kattoliku."

Żwieġ imħallat normalment kien ifisser żwieġ bejn tfajla Maltija li ġejja minn familja Kattolika u baħri jew suldat Ingliż. Il-Knisja kienet tipprova tiskoraġġihom dawn iż-żwiġijiet u l-inkwiet fil-familja tat-tfajla ma kienx jonqos. Ħafna drabi ma kienu jkunu jafu xejn dwar il-passat u l-familja tal-għarus ħlief dak li jkun qalilhom hu. Kien hemm ukoll bosta drabi meta t-tfajla kienet diġà qed tistenna t-tarbija tiegħu u għalhekk żwieġ kien ikollu jsir minħabba l-unur tal-familja tagħha[24] (sakemm dan kien possibbli u l-"għarus" ma kienx diġà miżżewweġ). Għalhekk aktar minn kollox dan l-Ingliż kien ukoll riskju u l-problema kienet soċjali xejn inqas milli morali.

Mizzi fetaħ il-kampanja tiegħu b'sensiela ta' **meetings** fl-ibliet u fl-irħula ta' Malta — mar Ħaż-Żabbar, Ħaż-Żebbuġ, is-Siġġiewi, iż-Żejtun, Birkirkara u Ħal-Qormi. Kull fejn mar intlaqa' b'entużjażmu kbir. Il-poplu ma kienx jara fih biss politikant u avukat brillanti li kellu ħila jiġġieled lir-reġim f'isimhom; kien ukoll jafdah, għaliex barra milli kien rispettat, kien ukoll maħbub. Kliemu kien jixgħel il-qlub ta' dawk li

jisimgħuh, b'kuraġġ dinjituż, jagħtihom sens ta' identità li tgħaqqadhom fi tradizzjoni waħda, u jqanqalhom biex jirreżistu kull xorta ta' impożizzjoni: politika, reliġjuża, kulturali.

"Hemm bżonn li nqumu fuq tagħna, biex nuru li aħna ma begħniex lilna nfusna lill-Ingilterra, iżda tlabna biss il-protezzjoni tagħha... biex iħarsu r-reliġjon tagħhom, il-Maltin lesti li jaffrontaw sidirhom għall-ġlied..."[25]

Aktar milli politikant u avukat, Mizzi kien iħossu Malti, lest li jasal għal kollox biex jiddefendi lil art twelidu. Għalkemm 'il bogħod mill-Kamra tal-Kunsill xorta baqa' l-eroj tal-Maltin u barra minn hekk l-entużjażmu tal-folla qatt ma telagħlu għal rasu. Kien ra ħafna għawġ bħala politikant: ra skandlu li seta' qatel ir-rispett li kien igawdi l-Partit, ra lil uħud minn sħabu jdabbru rashom lejn il-karru tal-patrunaġġ, u saħansitra ssogra li jiġi skumnikat mill-Knisja għall-prinċipji li kien iħaddan. Din is-sensiela ta' **meetings** li għamel issoktaw isaddqu lil Mizzi bħala l-akbar politikant tal-mument. Fost il-membri tal-partit li sikwiet kienu jidhru miegħu f'dawn il-**meetings** insibu lil Castaldi u lil Cachia Zammit.

Dan kollu kien wisq għal Savona li ħassu skartat u umiljat bħala mexxej tal-Partito Unionista għaliex Mizzi ma kienx stiednu għall-**meetings**, lanqas kien semma xejn dwar il-ħidma ta' Savona fil-Kunsill dwar il-kwistjonijiet taż-żwiġijiet. Għalhekk, kontra l-parir tal-Mizzjani fil-Kunsill, Savona qatagħha li jagħmel meeting għal rasu bi sfida.[26] B'hekk il-P.U. ħa l-aħħar nifs tiegħu; l-antagoniżmu ta' l-imgħoddi reġgħu rxuxtaw b'kuntrast u b'enerġija akbar minn qabel. Il-**meeting** ta' Savona kien fjask papali; l-appell tiegħu biex kulħadd jingħaqad u jiġbed ħabel wieħed ma kellu ebda effett. Mit-tliet membri li attendew għall-**meeting,** tnejn kienu Savonjani: il-Markiż De Piro u Giovanni Vassallo. Waqt il-**meeting** kien hemm uħud li bdew itellfu u Savona għaraf lil wieħed bħala ċertu Bondin impjegat fl-istamperija ta' Mizzi, li qagħad isaffar tul il-**meeting.**[27] L-irjus bdew jisħnu u malajr inqala' l-ġlied bejn Mizzjani u Savonjani. Xi Savonjani

ġew arrestati, fosthom ħu Savona stess, Vincenzo, u 'bully' tal-partit li kellu fuqu arma bil-ponta.[28] Kien f'dan il-**meeting** li Savona hedded li jimxi fuq l-istess passi ta' Panzavecchia u jirriżenja mill-Kunsill jekk il-Ministru tal-Kolonji ma jaċċettax l-Ordinanza tiegħu.[29] Iżda Savona ma kellux għalfejn jirriżenja għaliex f'dan iż-żmien inqala' każ li kien jinvolvi Knisja u Stat u li wassal għax-xoljiment tal-Kunsill tal-Gvern ħin bla waqt. Għalkemm ma kienx jolqot direttament il-kwistjoni taż-żwiġijiet, dan il-każ kellu jintrabat miegħu b'mod politiku/partiġġjan.

L-inkwiet beda meta Dr. Goffredo Adami, ir-rappreżentant ta' l-Istudenti ta' l-Università, ressaq Ordinanza biex jittieħdu passi kontra '''l-abbużi skandalużi'' li kienu qegħdin isiru bil-legati taż-żwieġ. Dawn kienu jitħallew apposta fil-wirt minn nies għonja biex jintużaw bħala dota għal tfajliet ġejjin minn familji fqar u kienet responsabbli għalihom il-Kurja. Adami għamilha ċara li ma xtaqx li ''jimponi fuq id-drittijiet tal-Knisja iżda ried jara bidla radikali fl-amministrazzjoni ta' dawn il-legati. L-isqof ħareġ b'saħħtu kollha kontra dak li kien iqis bħala ''ndħil żejjed mil-Leġislatura fid-drittijiet tal-Knisja.'' Kull membru elett fil-Kunsill tal-Gvern irċieva ittra ta' twissija ffirmata mis-Segretarju ta' l-isqof li jekk jivvota favur l-Ordinanza ta' Adami kien ikun suġġett għal interdett mill-isqof.[30] Dan il-pass ta' l-isqof ġibed ħafna kritika, l-aktar mill-ġurnali. Jekk l-Ordinanza ta' Adami kinitx tindaħal fil-jeddijiet tal-Knisja jew le kienet ħaġa diskutibbli; imma dwar il-fatt li l-isqof kien ġieb ruħu b'mod arbitrarju kontra l-jeddijiet tal-Leġislatura ma kienx hemm dubju. Londra kkritikat l-imġiba ta' l-isqof bħala aġir li kellu l-iskop li ''jxekkel il-ħelsien ta' leġislazzjoni li fuqu huma mibnija l-prinċipji tal-Kostituzzjonijiet Rappreżentattivi ta' l-Imperu.'' Fil-Kunsill tal-Gvern, l-Avukat tal-Kuruna, Dr. Carbone, qal li fil-fehma tiegħu l-azzjoni ta' Pace setgħet titqies bħala kriminali. Pace, min-naħa tiegħu, qal li jekk kienu qed isiru xi abbużi fil-Kurja, huwa nnifsu kien lest li jieħu passi biex jinqerdu u jara

l-ġustizzja sseħħ. Madankollu s-sitwazzjoni kompliet taggrava ruħha f'dispaċċ li bagħat il-Markiż Ripon, is-Segretarju ta' l-Istat għall-Kolonji, fejn wissa li ndħil mill-Knisja fil-Leġislatura kien "intollerabbli" għall-Gvern Ingliż.[31] Sa danittant l-Uffiċċju tal-Kolonji f'Malta kien f'qagħda imbarazzanti u għamel minn kollox biex l-isqof jirtira l-protesti tiegħu mingħajr ma jwaqqa' d-dinjità tal-qagħda tiegħu. Iżda l-isqof kien diġà jħossu insultat biżżejjed meta tnejn mill-ittri ta' protesta li kien bagħat lill-Gvernatur intbagħtu lura.

L-opinjoni pubblika nqasmet u nfirxet f'żewġ kampijiet — grupp favur Adami mmexxi minn Castaldi, u l-ieħor favur Pace mmexxi minn Savona u Panzavecchia, li kien telaq il-kamp Mizzjan meta ra li l-attitudni tal-partit f'dawn il-kwistjonijiet ma kinitx dik li ried il-kleru. Il-kontroversja baqgħet ittawwal sakemm fl-aħħar kemm Pace kif ukoll Ripon ċedew ftit. Ripon, li kien Kattoliku, taffa dak li qal qabel billi esprima li x-xewqa tiegħu kienet li jħares il-Kunsill tal-Gvern u b'ebda mod ma xtaq inaqqas "il-ġurisdizzjoni spiritwali ta' l-isqof" jew "l-influwenza leġittima li jistħoqqlu l-Uffiċċju tiegħu." L-amministrazzjoni kolonjali ma xtaqitx tkompli taggrava s-sitwazzjoni għaliex ma kienx jaqbel li tbiegħed lill-kleru mill-gvern. Minkejja dan, il-konflitt kien seħħ: il-konfront kien bejn il-poter ċivili u l-poter ekkleżjastiku, u f'Malta Kattolika dan ta' l-aħħar dejjem għaddiet tiegħu. Savona, meta għażel li jappoġġja lill-Isqof, wera li l-lezzjoni kien ħadha! Għalxejn tkun liberali, jew radikali f'soċjetà ċkejkna u kompatta fejn il-Kattoliku kien tajjeb biss biex ibaxxi rasu, membru ta' istituzzjoni monolitika, u ċ-ċittadin kien seftur ta' reġim despotiku. Minn dan il-konfront, il-Knisja (u magħha Savona) ħarġet rebbieħa u f'saħħitha aktar minn qatt qabel wara mobilizzazzjoni politika kontra d-dispaċċ ta' Ripon. Adami fl-aħħar kellu jċedi. Kien żmien tajjeb, għalkemm qasir, għal Savona li issa kellu l-appoġġ sħiħ ta' Panzavecchia. Kien sar id-"Difensur tal-Fidi" ta' Malta kontra l-indħil ta' sid Protestant. Il-kwistjoni politiko/reliġjuża ma

raqditx; baqgħu jsiru mistoqsijiet fil-Kunsill, referenzi fil-ġurnali, u fuq kollox kulħadd kien jistenna d-deċiżjoni tal-Privy Council dwar il-Protokol Simmons-Rampolla.

Sadanittant il-P.N. kien għaddej minn fażi passiva li xi ftit jew wisq kienet ixxaqleb favur il-gvern biex forsi jsalva dak li kien fadal mill-Kostituzzjoni. Każ interessanti kien dak tal-vot għal £34,500 biex jiddaħħal id-dawl elettriku fil-Belt, il-Furjana, u t-Tlett Ibliet. Dan il-vot sab appoġġ mill-membri eletti aktar milli basar Savona.[32] Fil-fatt Savona, appoġġjat minn xi ħames membri biss, issuġġerixxa li l-kuntratt jingħata lil kumpanija privata għaliex il-kaxxa ta' Malta ma kinitx tiflaħ għal spiża bħal dik. Marbut ma' din il-kwistjoni hemm inċident li ġara waqt **meeting** (li oriġinarjament kellu jieħu sehem fih Savona) organizzat mis-Savonjan Francesco Saverio de Cesare f'Lulju 1894. Nies imħallsa apposta mill-pulizija ħabtu għall-folla u sfrattaw il-**meeting.** Wara dan l-inċident wieħed minn dawn l-aġenti stess stqarr li "kellna struzzjonijiet li nkissru l-palk, nis-frattaw lill-kelliema u nsawtu lil min jirritalja.[33]

Minkejja din l-intimidazzjoni mir-reġim, taħt l-istruzzjo-nijiet ta' Strickland, Savona ma rnexxilux jiġbed simpatija lejh personalment jew appoġġ fil-Kunsill. Ir-rappreżentant Nazzjonalista F.S. Musù darbtejn ivvota favur il-Gvern waqt li xi erba' membri oħra, fosthom Castaldi u Adami, ma attendewx għas-seduti. L-attakki ta' Savona permezz tal-ġurnal ġdid bil-Malti **Malta Tagħna** kontra Castaldi wasslu għar-riżenja ta' dan mill-politika. F'ittra li bagħat lil Mizzi, fejn iddikjara r-riżenja tiegħu, Castaldi rrefera għal Savona bħala "L-Alla tar-Reliġjon u l-Opportuniżmu. Dawk li ma jivvutawx favurih ikunu qed jivvutaw kontra pajjiżhom u għalhekk huma tradituri. Il-pajjiż u hu huma sinonimi."[34]

Il-falliment tiegħu stess biex ilaqqat maġġoranza fil-Kun-sill wassal għar-riżenja ta' Savona nnifsu. Miegħu rriżenjaw tliet membri biss — De Piro, Vassallo u Giuseppe Bonavia. Din kienet turija ta' kemm Savona ma kienx għadu l-mex-

xej ta' partit li jgawdi maġġoranza fil-Kunsill; issa kien sar biss mexxej ta' l-"Oppożizzjoni."

(iv) Il-Partito Popolare (P.P.) u l-Għajta għal Gvern Responsabbli

F'Awissu 1885 twieled partit ġdid li kien essenzjalment allinjament bejn il-fazzjoni ta' Savona u ta' Panzavecchia. Savona għal darb'oħra sab ruħu barra mill-Kunsill iżda l-ġlieda baqgħet sejra. Il-kwistjoni taż-żwiġijiet kienet ħolqot nazzjonaliżmu ġdid, differenti minn dak tal-P.N., għalhekk issa dan it-terminu ma jistax jibqa' jintuża mingħajr tifsir ieħor. In-Nazzjonaliżmu ta' Savona kien idur madwar ir-rieda ġenerali. B'hekk irnexxielu jimmobilizza l-kleru u l-massa, saħansitra l-klassi tal-bdiewa wara l-"Kawża Kattolika."

Iċ-ċirkustanzi li wasslu għal dan l-allinjament kienu kkaratterizzati minn bidla sħiħa fit-tattika ta' Savona. Dan kellu jdur għall-istess strateġija li kien uża qablu Mizzi fit-tmeninijiet, dik li jirriżenja u jwiegħed li jerġa' jirriżenja wara l-elezzjoni.[35] Fil-fatt hekk għamel. Ftit xhur wara li reġa' ġie elett, irriżenja (Diċembru 1894) u barra mill-Kamra tal-Kunsill kompla jipperfezzjona t-tattika Mizzjana għall-elezzjoni. Dak li ftit snin qabel kien tant ikkundanna kellu jaqa' għalih huwa stess. F'attentat biex jippreċipita x-xoljiment tal-Kunsill, Savona ressaq tliet kandidati ridikoli. Tnejn minnhom ġew eletti:[36] Wieħed kien Antonio Deidun, bejjiegħ tal-laħam imlaqqam "Gavirru", bniedem semi-litterat li kien qatta' xi żmien fl-isptar tal-moħħ. L-ieħor kien Paolo Busuttil, ġojjellier li kien jiddikjara lilu nnifsu Komunist u fl-istess nifs jiftaħar li kien dixxendent tar-Rejiet ta' Sqallija. Waħda mill-ħwejjeġ li ppropona Busuttil fil-manifest tiegħu kienet li fil-ħwienet tax-xorb għandu jkun hemm mill-inqas erba' nisa, imlibbsin 'á la jardiniére' biex jattendu għall-klijenti. It-tielet kandidat ġie megħlub għal ftit minn avukat Għawdxi, Dr. Annetto Montanaro, li

kien jopponi bis-sħiħ il-politika ta' Savona u ddeskrivieha bħala "suwiċidali". Ladarba sabu rwieħhom fil-Kunsill, kemm Deidun kif ukoll Busuttil abbandunaw il-kelma li taw li jitolbu x-xoljiment tal-Kunsill, iżda tant bdew jagħmlu farsa minn din l-istituzzjoni u jgħidu ħmerijiet li l-proċedura tħarbtet u l-Kunsill sfratta.

Savona issa kellu arma ġdida, il-**Malta Tagħna,** li biha beda kampanja soda għall-elezzjoni li kien imiss. Iżda għal din il-kampanja ma kienx hemm 'issue' immedjata fuqhiex seta' jqabbad difru. L-attakk ta' Savona waqa' fuq l-Ordinanza mressqa minn Roberto de Cesare appoġġjat mill-P.N. Din kienet dwar il-kwalifika għall-vot. Fl-1883 kien sar li kull min kellu qligħ jew renta ta' £6 fis-sena jew aktar kien jista' jivvota. Dak iż-żmien wieħed Ingliż kien qal li dan kien l-ikbar żball li qatt kien għamel il-Gvern Ingliż kemm ilu jokkupa lil Malta. Ħafna illitterati, qal De Cesare, kienu qed jiġu mġiegħla jmorru jivvutaw "bħal qatgħa ngħaġ" u kien hemm bosta każijiet meta minflok iċ-ċertifikat tal-vot dawn urew il-**Malta Tagħna** ta' Savona u qalu li riedu jivvutaw għaliha.[37] Barra minn hekk fl-1892 il-House of Commons kienet għaddiet riżoluzzjoni li "fl-interess ta' ħelsien ġenwin fl-elezzjoni" kienet tipprojbixxi lill-illitterati milli jivvutaw. Ir-riżoluzzjoni ta' De Cesare kienet il-mira ta' l-attakk ta' Savona li b'hekk seta' joqtol żewġ agħsafar b'ġebla waħda. L-ewwelnett seta' jikseb bil-ħeffa l-appoġġ ta' dawk kollha li kienu ser jiġu mċaħħda mill-vot, u t-tieni seta' jattakka lill-P.N. li l-edukazzjoni ma titkejjilx b'kemm taf Ingliż jew Taljan. "Il-Malti," qal, "huwa l-Ilsien tan-Nazzjon."[38] Għalhekk inħatar kumitat b'Savona bħala President, u Antonio Dalli bħala Segretarju, biex jopponi l-Ordinanza ta' De Cesare.

Reġgħet bdiet mewġa ta' **meetings** l-aktar fil-Belt u l-Furjana fejn Panzavecchia u xi ekkleżjastiċi oħrajn dejjem kienu fuq l-istess palk ma' Savona. Il-Banda **La Vincitrice** ta' l-Isla, il-belt ta' Panzavecchia, qatt ma naqset mill-**meetings.** L-għaqda bejn Savona u Panzavecchia seħħet f'wieħed

minn dawn il-**meetings** nhar it-2 ta' Ġunju 1895. F'**meeting** ieħor nhar il-11 ta' Awissu 1895 il-Kandidati tal-P.P. kollha ħalfu fuq kurċifiss li jimxu skond il-programm tal-partit li l-fattur prominenti fih kienet it-talba għal Gvern Responsabbli.[39] Panzavechia stqarr li kien lest li jappoġġja lil Savona sakemm dan jibqa' jżomm l-indipendenza tiegħu mill-Kunsill, inkella jitlaq lill-Partito Popolare bħalma kien għamel lill-partit ta' Mizzi. Bħall-P.U. qablu, il-P.P. kien fih taħlit ta' ideat u uċuh. Fost il-membri ġodda kien hemm Antonio Dalli u Dr. Andrea Pullicino. Kien hemm ukoll Dr. Ernesto Manara li fiż-żmien kien anti-Savonjan aħrax u l-editur tal-ġurnal **"Diritto di Malta"**.

Bejn dan iż-żmien u l-1898 il-kwistjoni ewlenija kienet il-Kostituzzjoni. Ladarba l-gvern rappreżentattiv ma kienx irnexxa, it-talba kellha bilfors tmur pass 'il quddiem u timmira lejn gvern responsabbli. L-esperjenza qarsa tal-Kostituzzjoni kif imħaddma minn Strickland qanqlet ġibda lejn forma ta' gvern aktar ħielsa.

Il-kamp Mizzjan baqa' ma jafdax f'Savona u oppona t-talba għal gvern responsabbli, l-ewwelnett għaliex tant kien ħadem għal Kostituzzjoni Rappreżentattiva u t-tieni għaliex kellu dubji serji kemm Malta kienet lesta għal din il-forma ta' gvern. Fost l-elettorat il-P.N. kien għadu jgawdi maġġoranza iżda issa l-Partito Popolare beda jtellef il-ħakma li l-P.N. minn dejjem kien igawdi fost l-elettorat ġenerali. Li ġara kien li waqt li l-P.N. kellu appoġġ parlamentari, il-P.P. beda jiġbed iżjed is-simpatija tal-folol bħala minn ta' quddiem fil-moviment nazzjonali. Għalhekk, bejn l-1895 u l-1898 il-partit li kellu għajta nazzjonalistika kien il-P.P., li kien sar jappella għall-mases. Madankollu, waqt li kien jiġbed l-appoġġ tal-mases, il-P.P. ma kellu ebda kontroll fil-Leġislatura minħabba l-maġġoranza li kien igawdi l-P.N. Dan jidher ċar minn kif kien imqassam ġeografikament l-appoġġ bejn iż-żewġ partiti. Jidher li l-ibliet (Valletta, l-Isla, Bormla u l-Birgu) kienu jxaqilbu sewwa lejn il-P.P. u wħud mill-irħula kbar bħal

Birkirkara u Ħal Qormi wkoll telgħu kandidati Savonjani. Inħawi li kienu kollhom kemm huma rurali bħar-Rabat, is-Siġġiewi, iż-Żejtun u Għawdex telgħu kandidati tal-P.N. Interessanti li wieħel jinnota li s-subborgi tal-Belt, jiġifieri l-Furjana, il-Ħamrun, Tal-Pietà u l-Imsida telgħu fil-Parlament kandidat Mizzjan. Il-vot ta' l-eletturi speċjali wkoll baqa' favur il-P.N.: bħala rappreżentant ekkleżjastiku Mons. Mifsud għeleb lil Panzavecchia b'maġġoranza sostanzjali u l-membri l-oħra tal-P.P. li kkontestaw l-elezzjoni speċjali kollha ġew megħluba. Iżda mill-elezzjoni ġenerali l-P.P. irnexxielu jirbaħ minn erbgħa sa sitta mill-għaxar postijiet fil-Kunsill tal-Gvern.(40)

Għal dak li hu bażi popolari ta' appoġġ, il-P.P. kellu iżjed xejriet populisti. Kellu tliet elementi importanti li kienu neqsin fil-P.N. f'dan iż-żmien: it-tmexxija ta' Savona, li kien l-uniku bniedem kapaċi jimla l-vojt li ħalla Mizzi fil-Kunsill; il-patrunaġġ ta' Panzavecchia u l-kleru; u l-**Malta Tagħna** li kienet toħroġ regolarment u li għamlet effett kbir fuq il-popolin. L-użu effettiv li għamel il-P.P. mill-ġurnaliżmu bil-Malti kien ħaġa ġdida għal Malta u ta bixra speċjali lill-partit il-ġdid. Il-**Malta Tagħna** rnexxielha timmobilizza dik it-taqsima tal-pubbliku li kienet taqra bil-Malti, bħalma l-**Malta** kienet tikkontrolla dik it-taqsima li kienet taqra bit-Taljan. Ħafna nies li kienu marru l-iskola għal ftit snin kienu jafu sewwa bil-Malti iżda Taljan ma kienu jafu xejn. Oħrajn aktarx kienu jsibuha eħfef jaqraw bil-Malti, għalkemm bit-Taljan kienu jinqdew ukoll. Il-messaġġ ta' Savona għalhekk kien jilħaq lill-poplu bħal leħħa ta' berqa. Fil-ħwienet tax-xorb, fit-titotli, f'xi kantuniera, il-ġurnaliżmu sab udjenza ġdida, udjenza li, għalkemm wiesgħa, ma kinitx effettiva għaliex ma kellhiex vot u għalhekk l-appell li ħoloq Savona qatt ma seta' jinħass f'termini elettorali. Iżda fit-toroq il-ferment issokta jiżdied b'Savona jrewwaħ in-nar tas-saħna pubblika, megħjun minn Panzavecchia bil-kleru warajh. Bil-barka ta' l-isqof, il-**Malta Tagħna** setgħet tippubblika innu miktub anonimament, b'es-

pressjonijiet bħal: 'Aħna nistgħu nagħmlu li rridu, ħadd ma għandu l-jedd fuqna; ir-rieda tagħna hija r-rieda t'Alla.'' Kieku dan il-kliem deher f'xi ġurnal ieħor, min jaf għal liema rokna ta' l-infern kien jiġi kkundannat l-editur tiegħu.

Il-bomba dwar il-kwistjoni taż-żwiġijiet faqqgħet fi Frar 1896. Ir-rapport tant mistenni tal-Privy Council sar f'Lulju 1895 iżda għal xi raġuni (li qatt ma ħarġet ċara), il-Gvern Malti talab li l-pubblikazzjoni tiegħu tinżamm sa wara l-elezzjoni ġenerali.[41] Il-kumitat ġudizzjarju tal-Privy Council kien sama' żewġ każijiet: dik tal-Gvern Malti u l-oħra f'isem id-denominazzjonijiet Protestanti fl-Ingilterra. Id-deċiżjoni tal-kumitat, għalkemm mhux uffiċjali, kienet ċara biżżejjed — iż-żwiġijiet imħallta kellhom jitqiesu validi anki jekk mhux iċċelebrati skond ir-rit Kattoliku. Din id-deċiżjoni ħasdet lill-Maltin kollha mingħajr distinzjoni kemm politika u kemm ta' klassi.[42]

Għal darb'oħra Mizzi reġa' deher fuq l-istess palk ma' Savona u Panzavecchia; id-dinamika kolonjali għal żmien qasir ħafna reġgħet telgħet fil-wiċċ. Id-dikjarazzjoni tal-Privy Council kienet tmur kontra l-liġijiet kanoniċi u ċivili. Barra minn hekk kienet ksur skandaluż tal-Protokol bejn Simmons u Rampolla; kienet ksur ta' privileġġ u ndħil sfaċċat f'affarijiet purament lokali. Is-suspetti antiki li l-Ingilterra kellha l-ħsieb li tipprotestantizza lil Malta issa donnhom dehru ċari u kellhom konferma. Biex l-għadab tal-Maltin ikompli jiżdied, l-aħbar ta' din id-deċiżjoni waslet waqt kampanja li kienet qiegħda ssir kontra l-Mażunerija. Avviżi ta' attivitajiet ta' l-imseħbin fil-Mażunerija kienu dehru fil-ġurnal Stricklandjan **Daily Malta Chronicle;** il-funeral ta' wieħed Malti, magħruf li kien Mażun, ġibed dimostrazzjoni ostili;[43] u fizzjal Ingliż kien ġie miżmum għaliex għadda biż-żiemel minn nofs purċissjoni reliġjuża. Pace ħareġ ittra Pastorali li kienet tikkundanna l-Mażunerija u lil dawk li b'xi mod kienu jgħinu fittixrid tagħha. Ir-rapport tal-Privy Council wasal l-ewwel għand Pace mingħand Dr. Alfredo Mattei, avukat Malti li kien

joqgħod Londra u li attenda t-taħditiet tal-Kumitat Ġudizzjarju bħala osservatur. L-isqof malajr laqqa' kumitat tal-kunsillieri tiegħu biex jaraw x'passi setgħu jittieħdu. Bħalma ġara fl-1892, tfasslet petizzjoni lir-Reġina li kienet tisħaq fuq il-kriżi reliġjuża li kienet tinsab fiha Malta.

L-aġitazzjoni kienet fl-aqwa tagħha meta saru tliet **meetings** Ħadd wara l-ieħor fuq il-Fosos tal-Furjana fit-8, il-15 u t-22 ta' Marzu 1896. Dawn seħħu fi żmien meta Savona kien qiegħed jipprova jgħaddi l-Ordinanza tiegħu mill-Kunsill. Għalkemm nominalment il-moviment kien immexxi minn Savona bħala l-President tal-Gran Comizio Nazionale, kien l-isqof bl-inkuraġġiment tal-Vatikan, li kien iċaqlaq "il-merħla". Ngħidu aħna, id-djaknu Vassallo, il-kap tal-Kapitlu tal-Kattidral, fl-ewwel **meeting** li sar, radd ħajr lill-folla talli mxiet wara "s-sejħa tar-Ragħaj," b'riferenza għall-isqof, u dan minkejja li Savona kien wieqaf fuq il-palk ħdejn Vassallo. Panzavecchia nnifsu ddikjara li l-**meeting** kien qiegħed isir "taħt id-dell tas-Salib." Barra minn hekk Pace ħa ħsieb juri lill-poplu li mhux Savona biss kellu simpatija mal-kawża tal-Knisja u, permezz ta' Vassallo, stieden lil Fortunat Mizzi jieħu sehem fil-**meetings.** Dan aċċetta xott xott u attenda biss l-ewwel **meeting** li sar waqt li Mons. Alfredo Mifsud lanqas għal dan ma mar minkejja l-insistenza ta' Mizzi u tan-neputi ta' l-isqof.

Fit-tieni **meeting** l-atmosfera kienet aktar sekulari, u Savona pprova jaħtaf it-tmun ta' dan il-moviment politiku/reliġjuż. Flimkien miegħu u ma' Panzavecchia kien hemm ukoll Francesco Wettinger u Cesare Darmanin, l-aktar żewġ Savonjani ħorox li kien hemm fil-Kunsill. Għal dan il-**meeting** jingħad li attendew bejn 10 u 12-il elf ruħ fil-pjazza, b'ħafna eluf oħra fit-toroq li jwasslu għall-Belt u li b'kollox itellgħu ċ-ċifra għal 60 jew 70 elf skond ir-rapport tal-pulizija. Skond il-figuri aktar minn nofs il-popolazzjoni ta' Malta attendiet dan il-**meeting.**

Ix-xejra ta' l-aħħar **meeting** kienet kollha kemm hi politika

fejn spikkat l-oratorija ta' Savona. Il-mira tiegħu kien F.S. De Cesare li l-ġurnal tiegħu **La Voce del Popolo** kien akkuża lil Savona b'fanatiżmu u nuqqas ta' responsabbiltà. Il-folla bdiet turi entużjażmu kull darba li Savona kien isemmi lil De Cesare, sakemm fl-aħħar qabad kopja tal-**Voce del Popolo** u taha n-nar. "Dan in-nar huwa simbolu ta' l-infern," qal.

Għal dan il-**meeting** ġew nies minn Malta kollha, qassisin u baned bi standardi u statwi tal-Papa u ta' Ġesù Kristu. Inqalgħu inċidenti ta' ġlied bejn Maltin u Ingliżi f'xi rħula. L-agħar wieħed kien dak ta' Bormla fejn seba' baħrin ġew attakkati u maqfula f'dar għal tlitt sigħat minn folla ta' madwar elfejn ruħ. L-aġitazzjoni li kien qed iqajjem Savona kienet ta' "periklu għall-paċi pubblika," qal il-Gvernatur Fremantle li wissa lil Pace li, f'każ li l-qagħda titlef il-kontroll, kien lest li jieħu passi drastiċi u jżomm lill-isqof responsabbli.[44] Wara din it-twissija, il-Ministru tal-Kolonji, Joseph Chamberlain, kiteb lil Pace biex jiċċara s-sitwazzjoni tal-Gvern Ingliż. Hu sostna li d-deċiżjoni tal-Privy Council ma kinitx ġudizzjarja jew leġislattiva, u li dan il-moviment imsaħħan f'Malta kien kollu riżultat ta' nuqqas ta' ftehim. Kien żball, qal, li taħseb li l-Gvern Ingliż kien ser jasal biex igħaddi liġijiet dwar iż-żwieġ f'Malta. Pace kkalma għal dawn l-assigurazzjonijiet u baqa' jittama li l-liġi kanonika tibqa' tgħodd permezz ta' Att Leġislattiv.[45] Għalhekk il-petizzjoni ffirmata minn kważi 38,000 ruħ, xorta ntbagħtet Londra.

Ir-riżultat aħħari ta' din l-aġitazzjoni, li kienet iddominat id-disgħinijiet sa mill-bidu nett, kien li kemm il-Vatikan kif ukoll il-Gvern Ingliż qablu fuq **status quo** u ma kellha ssir ebda leġislazzjoni favur jew kontra ż-żwiġijiet imħallta. Żwiġijiet bejn Kattoliċi kellhom jibqgħu jsiru skond it-tradizzjoni waqt li żwiġijiet imħallta ma jitqisux validi jekk mhux iċċelebrati skond kif kien speċifikat fil-Kunsill ta' Trentu. Madankollu Savona kompla jagħmel pressjoni biex igħaddi l-Ordinanza tiegħu bit-tama li din tikseb l-approvazzjoni tar-Reġina.[46] Iżda mhux talli ma impressjonax lill-Ingilterra imma lanqas

irnexxielu jdawwar favurih lill-kollleggi tiegħu fil-Kunsill tal-Gvern li ħafna minnhom ivvutaw kontra l-Ordinanza. Hekk kif l-aġitazzjoni min-naħa tal-kleru naqset, l-appoġġ li kien gawda Savona għal dawk l-aħħar tliet snin għeb mil-lejl għan-nhar. Kienet popolarità minfuħa u fuq kollox transitorja min-għajr egħruq sodi. Hekk Savona reġa' sab ruħu waħdu, iżolat bħall-Erbgħa fost il-ġimgħa bi klikka żgħira tappoġġjah aktar barra l-Kunsill milli ġewwa.

Fl-1898, meta l-Ordinanza tiegħu ġiet rifjutata għal darba oħra, Savona qam u telaq 'il barra mill-Kamra tal-Kunsill bi proteseta. L-għada bagħat ir-riżenja tiegħu[47] u wera li kien ser jirtira għal kollox mill-politika. Fi żmien tliet snin biss laħaq tela' fil-quċċata tal-popolarità u waqa' fl-abbiss tad-deżolazzjoni: fl-1896 kien "il-bniedem tad-deheb", fl-1898 bilkemm seta' jlaqqat appoġġ fil-Kunsill. Madankollu, il-kwistjoni taż-żwiġijiet kellha effett mill-akbar fuq il-politika lokali, effett li hejja t-triq għal dak li kellu jiġri fil-ftit snin ta' wara sakemm il-Kostituzzjoni ġiet revokata fl-1903. Il-kwistjoni kienet uriet x'qawwa seta' juri l-poplu meta jiġi mmobilizzat sew mill-pulptu kif ukoll mill-pjazez. Xeni bħal dawn ta' aġitazzjoni organizzata, fejn il-Maltin inqalgħu mill-aktar irkejjen imbiegħda tal-gżira juru li minkejja kollox, il-Maltin kienu politikament konxji. Ir-rieda għall-ħelsien ħadet ir-ruħ u l-ġisem; "leħen il-poplu" ma baqax biss titlu ta' ġurnal li ħadd ma kien jaqra, iżda dan sar realtà — il-poplu beda jieħu azzjoni fit-toroq u fil-pjazez, ixejjer standardi u jkanta 'slogans' u innijiet.

Il-kampanja kompliet ukoll iżżid u ssaħħaħ ix-xewqa għall-awtonomija. Kienet żvilupp sorprendenti li nissel fil-Maltin kuxjenza tal-jeddijiet tagħhom. F'ċerti kwartieri, l-iżjed min-naħa tal-gvern, feġġet il-biża' ta' x'saħħa jista' jkollu l-poplu meta l-għadab tiegħu jieħu xejra vjolenti. Għal xi żmien deher bħallikieku l-Liġi kienet ġiet sospiża u ma kien hemm xejn li l-folol ma setgħux jaslu għalih. Dan kollu kellu effetti serji

u sa l-1898 ix-xewqa għal gvern responsabbli kienet infirxet mal pajjiż kollu.

Il-P.N. ukoll ikkonverta ruħu għal din l-idea speċjalment fid-dawl ta' sensiela ta' ġrajjiet li seħħu wara li kienu battew id-dimostrazzjonijiet dwar iż-żwiġijiet. Il-Gvern Kolonjali fehem li f'każ li l-poplu jirrikorri għall-vjolenza l-forzi tal-pulizja ma kinux kapaċi jikkontrollaw is-sitwazzjoni.[48]